

KARDEVÁN LAPIS GERGELY

„Zsoli úr álmodik”

Álom és térbeli tapasztalat Jékely Zoltán költészetében

KARDEVÁN LAPIS GERGELY (1980) Piliscsaba

Évának

Az 1930-as évek irodalmi kánonja többször átrendeződött, ma már csupán néhány tanulmány, baráti levél emlékeztet rá, hogy Jékelyt kortársai nemzedéke (a Nyugat harmadik nemzedéke) egyik legnagyobb tehetségeként, meghatározó alakjaként tartották számon. Szerb Antal írta róluk: „A költők közül Jékely Zoltán és Weöres Sándor a legérdekesebbek. Jékely a legköltőibb temperamentum közöttük. Különös összeállítású lélek, már az érzékszervei is úgy alakultak, hogy költő legyen belőle.”¹ Halász Gábor pedig így vont mérleget a nemzedékről: „A legjelentékenyebb közöttük kétségtelenül Jékely Zoltán; a varázslás, az új költői eszmény az ő természetének felel meg legjobban.”² A második kötet, az *Új évezred felé* kapcsán pedig így írt: „Ha van költő fiataljaink között, akinek a hangját nem lehet félreismerni, Jékely Zoltán az.”³ Rónay György a második verseskötet recenziójában csak Krúdy és Apollinaire művészetével látja rokoníthatónak Jékely líráját.⁴ A kritika elismerését osztották a pályatársak is. A jó barát Weöres már az első kötetről is szép kritikát írt a Nyugatba, a második kötetet olvasván pedig egy baráti levélben teljes elismeréssel tiszteleg Jékely előtt: „Még az első kötetednél is sokkal jobban tetszett, ezzel pedig nagyon sokat mondom. Kritikai érzékemet eléggé sokra tartom, és nyugodtan merem állítani, hogy az *Új évezred felé*-hez fogható mindaddig nemzedékünkéből még senkisért, beleértve a saját köteteimet is.”⁵

Jékely tehát az 1930-as, '40-es években nemzedéke meghatározó alakjának számított. A pályatársak és a beavatottak az irodalompolitika pártállami időszaka alatt is számon tartják művészi rangját, ettől kezdve azonban mintha féloldalassá válna költészetének kanonizációja: míg az irodalomtudományos érdeklődés csak elvétve fordul a művei felé, maga az *irodalom* továbbra is a legnagyobbak között tartja számon. Az írók írója – méltatták többen három évvel ezelőtt, születése századik évfordulóján. Csekély vigasz olyan költői életmű esetén, amelyben – különösen első évtizedében – egymást érik a remekművek. Mi lehet az oka e felemás hírességnek? Talán „erdélyiségnek” meghatározatlan státusa? Nem érdemes találgatni. Művészi érettségét éppen az mutatja, ahogyan lelkileg lassan-lassan berendezkedik ebben az általános léttörvényként felismert, de amellet jellegzetesen magyar és közép-európai otthontalanságban. Jékely nosztalgiája nem válik egyhangúvá. Ahogy Kemény István fogalmaz: „Ha Jékely harminc évvel előbb születik, akkor ma a Nyugat első nemzedékének nagyjai eggyel többen lennének. Ott lenne köztük ő is. Megvolna benne Ady prófétasága, Babits ódon játékossága, Kosztolányi ragyogó egyszerűsége, Füst Milán grandiózus őszisessége, Karinthy egész bolygóban gondolkodása, és ő talán keverte volna mindezt egy merészebb erotikával és Erdéllyel (amit a Nyugatban eleinte nem képviselt senki).”⁶

Az alábbiakban azt kísérlem meg bizonyítani, hogy Jékely első költői évtizedének versépítésében kitüntetett szerep jut a térbeliség és az álom poétikájának. A tér metaforikus térként, az álom a tudat által nem irányított, objektív pszichikai folyamatként – tehát mindkettő *értelmezésre váró jelként* – válik a versépítés anyagává.

„HÜLT HELYÜNK” – JÉKELY-VERSEK TÉRPOÉTIKÁJA⁷

Sokan észrevették, hogy Jékely 1930-as évekbeli költeményeit valamiféle családi hasonlóság köti össze. Leírták róla, hogy egész ekkori költészete „zarándoklás egy elveszített birodalom felé”,⁸ hogy

⁷ A tanulmány *Az álmodó ember* című nemzetközi interdiszciplináris konferencián (Budapest, PPKE BTK, 2015. április 17–18.) elhangzott előadásom továbbgondolt változata.

„az enyészet ínycse”.⁹ „[B]ennem eltűnés kórsága lappang” – írja saját lírai hőséről (*Consolation*),¹⁰ és ezt a beismert (mono)mániát csupán színezi és izzásban tartja az egyszerre erotikus és metafizikai sóvárgás, amelyet nem kis frivolsággal ő maga így fogalmaz meg: „Legjobban tetszettek nekem / a földön: nők és templomok, / kikben szökellő láng lobog, / kikben halottas béke zeng” (*A templom*).

Az első versektől az 1935–37. év nagyszerű darabjaiig Jékely költeményeiben egyre csiszoltabb változatokban egy összefüggő költői motívumrendszer bontakozik ki. Ennek kulcsszavai: *hűlt hely, hó, nyom* és a legsajátabb nyomaink: *saját (holt)testünk és lakó- vagy sírhelyünk*. A létezés terei őt végül mindig mint „hűlt helyek” érdeklik. Legyen az a szerelem helye, a saját test otthonossága vagy egymás utáni lakóhelyeink sora – csak tűntünkkel, üres helylé (nyom) válásukkal lesznek érdekessé e költészet számára. „A nyom a tér belépése az időbe, az a pont, ahol a világ egy múlt felé, egy idő felé elhajol”¹¹ – írja Emmanuel Lévinas, aki a nyomot a transzcendens jelenléteként értelmezi szép esszéjében. „A nyom annak a jelenléte, aki voltaképpen sohasem volt itt, aki mindig múlt.”¹² Térbeli nyomaink Jékely költészetében is elmúlás és jelenlét e kétértelműségét mutatják.

Fiatalon elhunyt gyermekkori szerelmének már életében is csak elhagyott nyomait találja a lírai hős: „Mindig hűlt helyed / lettem: kis fésűt s tört virágokat” (*Tündéri fürdés*), a hajdani szerelem helyét pedig hó borítja valahol Zugligetben (*Olympio siralma*). Volt szerelmek tájain kószál a *Levél* lírai hőse is:

*Amint kószálok a budai kertek
között az alkonyatban egyedül,
bizonygatom: a régi nagy keservek
szívészorító íze édesül,
s most élvezem igazán a szerelmet.*

(Nem a szerelmet, hanem a szerelem emlékét ízleli, amelyet a hajdani szerelem terei, tehát nyomai közvetítenek a számára.)

A legsajátabbnak tudott térbeli otthonunk, saját testünk holttestként válik alkalmas verstárggyá, ha már a lélek „csúful magára hagy”-ta (*Csontjaimhoz*). Esetleg másként: a hajdani testi jelenlétünk „hiány-szobrát őrzik utcák, terek” (*Téli éjszakák*).

Épített hajlékaink a legelső metaforikus terek, amelyeket mi hoztunk létre azáltal, hogy jelenléssel ruháztuk föl őket.¹³ Jelkenti jelentőségüket csak testi jelenvalóságunk hiányában (ha már elhagytuk őket), vagyis akkor nyerik el, ha maradandó nyomainkká, minket magunkat jelentő nyomokká váltak: az enyedi sétatér végében álló ház, a Farkas utcai ház, a kis nyári lak a Hójában, a magyarvalkói templomkert pavilonja osztoznak ebben a nyomszerűségben.

*– Te újlakó, ellenség, idegen,
mit bánom én, csinálj akármit ottan!
de tudd meg, házadhoz egy névtelen
törvény szerint nekem örök jogom van!
Hisz én aludtam benne hamarabb
mint nyugtalan, izgága-álmú gyermek,
hosszám hasonlítottak a szobák
s minden bokra, fája a régi kertnek*

[...]

*Nemcsak álmomban: napvilágban, ébren,
mind arra járok én, hol itt, hol ott,
csak itt nem vagyok, hol életem életem,
lelkem mindig ott, ott lent kóborog,
búm súlya alatt a padló ropog,
az új lakók felülnek a sötétben
s reszketve szólnak: itt jár egy halott!*

A nyom a lévinasi értelemben a legősibb jel, amely egy tőle különbözőre, távollevőre utal: Jékelynél az élet általunk (a lírai hős által) létrehozott (belakott, jelentéssel felruházott, kitöltött) terei, miután elhagytuk őket (tehát múlttá váltak), nyomainkká válnak, vagyis a lírai hőst jelentő leg-sajátabb jellé lényegülnek. A lírai hős „hült helyei” már eleve jelként, nyelvi jelekkel reprezentált (ekphrasis) térbeli jelekként kerülnek bele a versekbe. „Lenni a *nyomot hagyni* értelmében annyi, mint elmúlni, elmenni, eloldódni.”¹⁴ Elmúlás és jelentés e titokteli kapcsolatát Jékelynél a térbeli kódolás fedi fel: a lírai hőst magát jelentő jelek (terek) versbeli létrehozásának öntükröző alakzata. A „hült helyek”, a lírai hős által hajdan létrehozott, majd elhagyott terek így válhatnak egy eltökélt költői építkezés, önnön létezése jobb megértésének eszközeivé.

A „hült hely” ilyen központi szerepének igazolására az 1933–37-ben keletkezett versek széles konszenzus szerinti legjava felsorolható: *Consolation, Tündéri fürdés, A Szépség pusztulása, Eltűnik egy világ, Tavaszi gyász, Új évezred felé, Csontjaimhoz, Filmkirálynő képe alá, Nagyvakáció az Enyedi Kollégiumban, Apátlan éjszakák, Éjfél, Kalotaszegi elégia, Elhagyott lakások siratása.*

„ZSOLI ÚR ÁLMODIK” – AZ ÁLOM POÉTIKÁJA JÉKELYNÉL

Másfelől indul, de hasonló fölismeréshez vezet, ha az álom poétikai szerepét vizsgáljuk meg Jékely költészetében. Az álom szerepe Jékelynél nem csupán poétikai, de életrajzi-filológiai vetületben is megjelenik. Jékelyt a család és a barátok Zoli helyett Zsolinak becézték, ami franciául (joli) csinosat, szépet jelent. Szülei, Áprily Lajos és Schéfer Ida gondosan vezetett feljegyzései szerint érzékeny, a mulandóság gondolatával feltűnően sokat foglalkozó gyermek volt. Már négyévesen élénk (és olykor gyötrelmes) áloméletet élt. Különösen intenzív álmai egész életében elkísérték, nem egy szép alkotásának ihletői voltak. Nem csoda hát – így szól az anekdota –, ha Jékely álmait munkatársai is nagy tisztelettel őrizték. Munkahelyén, a Széchényi Könyvtár raktárában ugyanis rendszeresen el-elcsuntyókált, s amikor egyik délben barátai keresték, derék raktárosa lepisszegte őket: „Most ne tessék zavarni! Zsoli úr éppen álmodik.”¹⁵

Rendszertelenül, de szinte egész életén át vezetett naplójegyzetei álomnaplóként is funkcionáltak. Nemcsak prózában jegyezte le fontosabb álmait, gyakran egyből verskezdeményként, lírai morzsákként öltenek nyelvi formát. Péterfy Sarolt így ír erről egy 2014-es tanulmányában: „Jékely naplójegyzetében talán legfőbb sajátossága ez: az álombeli események és színterek a valóságnál nagyobb súllyal jelennek meg, sokszor a versek csíráival vagy kész, ébredéskor gyorsan lejegyzett versekkel.”¹⁶

Már az is beszédes, hogy a költő álmait a közelmúlt emlékeivel együtt, még bekezdésekkel sem elválasztva jegyzi le!¹⁷ Az álmok tehát az emlékezés-kultúrája részét képezik. De mit gondol Jékely az emlékezésről? Erről szól szinte példázatos definícióként a *Levél* című vers első három versszaka.

*Ez is elmúlik lassan nélküled,
ó, vajjon ez már hányadik vasárnap?
hányadik csengő, visszhangzó üreg,
melybe hangod, szavaid visszajárnak,
ha beledönt a vágyó révület.*

*Amint kószálok a budai kertek
között az alkonyatban egyedül,
bizonygatom: a régi nagy keservek
szívelszorító íze édesül,
s most élvezem igazán a szerelmet.*

*Ott, hol a télen elhullott nyulat
a gyérfüves föld feldolgozza lassan,
ott lesz a fű tavasszal legdusabb.
E példával, azt hiszem, megmutattam,
mért szállt reám e termő kábulat.*

„most élvezem igazán a szerelmet” – Az élet tehát csak az emlékezésben (ami már esztétikai élmény) válik intenzív és értelmes valósággá. Élményeinkben nem akkor vagyunk jelen a legnagyobb intenzitással, amikor megéljük őket, hanem amikor visszaemlékezünk rájuk. Amikor (Hauser Arnold szavaival) „életünknek nem szereplői, hanem nézői vagyunk”. A jelenben az *idő* mindig *elvezett*, az emlékezésben újra *megtaláljuk az időt*.¹⁸ Az emlékezés tehát azt a szerepet viszi Jékelynél is, amit az epikában Krúdynál, Proustnál. A verses példázat egyúttal rámutat emlékezet és térbeliség szoros összefüggésére is – amit az elmúlt évtizedek térbeli fordulata is újra tudatosított. De hogyan kapcsolódik ehhez az álom?

A *Mint a pupilla* című vers az ébredés pillanatát tematizálja. Az álomnak eszerint az élmények emlékké válogatásában van kitüntetett szerepe:

*Most a sötét végső foltja is illan,
naptól piroslik a hegyél,
vakítón hull be szobámba a fény,
s életem is elszűkül, mint pupilla.*

*Néznek a képek, minden a helyin,
és sor kerül a nagy leltározásra:
a vad nappal elől emlékeim
beigazodnak a békés homályba.*

„sor kerül a nagy leltározásra”; „beigazodnak a békés homályba” – a fogalomhasználat is felbátorít, hogy az álom egyik nagy hatású kognitív modelljével, Peter Evans számítógép-hasonlatával állítsuk párhuzamba a költemény álomfelfogását. Evans az álmodó agyat egy számítógéphez hasonlította, amely tisztítja a memóriáját, mielőtt elkezd futtatni egy új programot. „Amikor álmodunk, az agy lekapcsolódik a külvilágról, és ezt az »off-line« időt használja fel a nap során beérkezett hatalmas információmennyiség elrendezésére és újrászervezésére.”¹⁹ (Mindez különösen a REM-alvás szakaszára érvényes, amely alatt az agy egy-egy pillanatra „on-line” állapotba kerül, és ilyenkor a tudat töredékes bepillantást szerez az éppen futó memória-rendszerező programba.)

Dacára annak, hogy álom és emlékezet összefüggését a vers e modellhez hasonlóan írja le, Jékely jóval nagyobb jelentőséget tulajdonít az álmok jelentésének, mint Evans modellje. Az emlékek álombeli átalakulásáról, az álom „emlékgyárként” való működéséről szól a *Vonatkozás* című verse. (Egyébként a keletkezés helyét is megjelöli: éppen Weöresnél tett első látogatásáról tart hazafelé. A vonatút a versbeli tájreprezentációk szerint nappal kezdődött, és éjjel ért véget.)

*Utazunk Nap alatt,
utazunk Hold alatt,
gyorsabban, mint a vad
s mint a vadmadarak.*

*Jössz velünk, árva ló?
Vén patád elkopik.
– De aki rámtekint,
az rólam álmodik!*

*Kicsi lány, mit csinálsz,
kis kezed kinek int?
– Könnyezték az, aki
ablakból kitekint!*

*Kispatak, mért zokogsz,
sós könnyet mért csillantsz?
– Könnyezték az, aki
ablakból rámpillant!*

*Fényeddel minek intsz,
sárga ház, zöld csalit?
– Az, aki rámtekint,
álmában itt lakik!*

*Így futunk Nap alatt,
robogunk Hold alatt,
fürgé vad elmarad,
s el a vadmadarak.*

*El a síró patak,
ház a csalit alatt,
kicsi lány, árva ló
elmarad, elmarad.*

*Várja őket az éj,
veri őket a szél,
s álmunkban ránhullnak,
mint vízre a levél.*

*S álmunkban felsírunk,
a lelkünk is kihűl:
szegény kis árva lány
hol jár most egyedül?*

*Az a vén kajla ló
vajjon meddig loholt?
Hátát sugarával
üti-veri a Hold.*

*Az a síró patak
milyen tájon szalad?
Megülték martjait
fekete madarak.*

*Kushad a sárga ház,
didereg a csalit:
bent két szál gyertya közt
virrasztnak valakit.*

Csöngéről jövet, 1935

Már az is érdekes, hogy Jékely, aki szinte az egész lírai életművét ötös és hatodfeles jambusokban, tehát blank verse-ben írta, most hangsúlyos felező hatos ritmust használ. Talán a Weöressel átverselt napok hatása, hogy a vonatkerekek zenéjét játékosan a költemény jelentésébe kapcsolja. Fontosabb azonban, hogy a vonatablak elsuhanó képei a nappalaink (az életünk) elsuhanó élményrengetegének (észleleteinek) metaforájává válnak. A verset két részre osztja a refrén. Az első részben az észlelés objektumai és a tudat párbeszédet folytatnak. A tudat kérdéseire nem válaszolnak az észlelt dolgok, hanem rendre felszólítással felelnek: érzelmi reakcióra hívják föl a személyiséget. A vers második részében történik meg az észleletek álombeli leltározása: „s álmunkban ránhullnak, mint vízre a levél”. Beindul az emlékgyár, és az emlékké gyúrt észleletekhez az álom rendre a korábbi felszólításoknak megfelelő érzelmi reakciókat társítja. Ennél is többet tesz azonban: az árva ló „hátát sugarával üti-veri a hold”, a kis patak „martjait megülték fekete madarak”. Az álombeli metaforákkal és archetipikus képekkel az élményből nemcsak pszichikai, hanem esztéti-

kai minőséget hordozó emlék születik. A versvégi halottas ház fényévnyi távolságba került az eredeti észlelettől (nem mellékesen a jelentés minden síkján lezárja az életút metaforájaként értett *Vonatozást*). Minderről Gadamer juthat eszünkbe: „[A] költői nyelvnek egy különös, csak rá jellemző viszonya van az igazsághoz.”²⁰ Már itt felmerül az apóriaszerű kérdés: Az álom működik eleve nyelv-szerűen, vagy az álom nyelvi közvetítettségének tulajdonítható mindez?

A tudományos álmokutatás eredményei és az álomról szóló filozófiai diskurzus mindig hatottak egymásra. Carl Gustav Jung egy helyütt úgy határozta meg az álmot, mint a tudattalan független tevékenységén alapuló automatikus folyamatot, amely „ugyanúgy független akaratunktól, mint például az emésztés fiziológiai folyamata”.²¹ Jung felfogásában éppen ez, hogy az akaratunk nem irányítja, a garancia arra, hogy adatként tekinthessünk rá. Adatként, vagy irodalmiasan szólva: *értelmezésre váró jelként*. Tehát az akaratunktól független volta eredményezi, hogy az álom „természetből objektív következtetéseket vonhatunk le a valóban meglévő lelkiállapotról vonatkozóan”.²²

A Wittgenstein-tanítvány amerikai filozófus, Norman Malcolm 1959-es *Dreaming* című könyvében a descartes-i álom-argumentum érvényét cáfolja. Ellenérve megvilágítja a további gondolatmenetet, és némileg párhuzamos az álom Jungtól idézett meghatározásával is. A karteziánus álom-argumentum közismerten az észleleteink megbízhatóságába vetett hitet ássa alá. Malcolm joggal veti ellene, hogy az álmot magát nem, csupán az álom elbeszélését ismerjük, és semmilyen eszközzel nem igazolható, hogy amit álomnak nevezünk, az alvás közbeni élményünk volt. „Az álom fogalmát nem az álomból magából, hanem az álmok leírásából nyertük, vagyis az álomelbeszélés jól ismert jelenségéből.”²³

Jékely szempontjából mindebből annyi az érdekes, hogy egyrészt az álom tehát akaratunktól független, vagyis objektív lelki folyamat, másrészt hogy csak közvetített formában létezik: leggyakoribb médiuma a nyelv. Az előbbi állításból az következik, hogy (Jung szavaival) „megismerteti velünk az igazságot önmagunkról”, vagyis az önismeret eszköze lehet, az utóbbiból pedig az, hogy ez az objektív lelki folyamat éppen a közvetítettségben nyeri el értelmét, a hangsúly tehát a médium minőségén van.

Jékely írja egy későbbi feljegyzésében: „Az álomnak a '40-es években kezdtem egyenrangú fontosságot tulajdonítani, vagyis körülbelül akkor, amikor a külvilág borzalmai kezdtek kifejezhetetlenekké válni, vagy nem volt meg hozzájuk a feldolgozóképeség, látószög. Az álombeli élmény azonban, csodálatosképpen, általában valami távlattal s feljegyzésre kényszerítő többlettel jelentkezik.”²⁴

Amikor Jékely „verset álmodik”, vagyis a költészetet használja az álom médiumaként, arra törekszik, hogy ezt az objektív adatot kész jelként, költői szóként emelje a verseibe, és tegye ezáltal az önmegismerés eszközévé. Emlékezzünk, a *Vonatozás* című versben hogyan nyerte el az egyedi és partikuláris élmény az egyetlen lehetséges jelentését az „álommunka” során. Jékely költészetének egyik lényeges sajátossága e szerény gondolatmenet szerint abban áll, hogy nemcsak a térképzetek, de bizonyos mértékben az álomképek is már eleve jelként, a lírai hőst magát jelentő jelekként válnak a versek alkotórészévé. Valami olyasmit értek ez alatt, mint amit Szerb Antal vesz észre Jékelynél: „Azok közé a nagyon ritka költők közé tartozik, akik nem szavakat írnak, hanem dolgozat.”²⁵ Hasonló eredményre jut az *Apátlan éjszakák*at fejtegetve Tandori Dezső is. Jékely versnyelvében – írja – „a világ jelenségeit idéző kifejezést ugyanolyan jelenségnek – jelenésnek – kell elfogadnunk, mint a világeit, nincs semmilyen magyarázat, s a tények, bármi »tündéresen« fogalmazódnak, legföljebb vígasztalnak ezzel a külszínükkel a mögöttük megbúvó erők ridegségéért, de el nem feledtetik ezeket”.²⁶ Magam úgy vélem, és azt igyekszem elemzéseimmel alátámasztani, hogy az ekphrasisként beépülő térképzetek mellett az álomleírás-töredékek azok, amik ilyen *szavak helyett dolgokként, kifejezések helyett jelenségekként* szöveődnek be a vers költői szavai közé. Az álomleírás-töredékek jelstátusa így leginkább az avantgárd képzőművészet objectjeihez, ready-made-jeihez hasonlítható. Mégis rétegzettebb azoknál, hiszen az álom mint (jungji szóval) „objektív tudattartalom” eleve csak nyelvi közvetítéssel (így Malcolm) válik hozzáférhetővé – hacsak nem feltételezzük, hogy maga az álom az, ami nyelvi természetű. Ezt a mély értelmű apóriát csak Jékely oldhatná meg, a puszta feltételezés azonban, hogy az *Apátlan éjszakák*ban is álomleírás-töredékek ready-made-jeivel van dolgunk, hasznos hipotézis lehet a vers jelentésének kibontásához.

Tandori az *Apátlan éjszakák* idézett elemzésében szinte mindent elmond, ami soronként Jékely bűvészmutatványairól elmondható.²⁷ A félhosszú költemény szakaszainak, nagyobb építőelemei-

nek kapcsolatáról azonban már kevesebb megállapítást tesz. A Jékely természetes légzésritmusát jelentő ötös és hatodfeles jambusi sorok kétszer nyolcsoros, nagyívűen komponált strófákba rendeződnek. Külön kisesszéket érdemlő rímeinek, bravúros stílustöréseinek, ellenpontozó akusztikai szerkesztésmódjának bemutatására nem térek ki. Számomra most fontosabb, hogy a versszakok felépítése egy kezdeti terv fokozatos elmozdulását mutatja a szabálytalan, de szerves forma irányába. Az első szakaszban nemcsak a rímképlet (abbacdcd/effeghgh), hanem a két időszik is olyan kétszer nyolcsoros versszakot előlegez, amely az elégia időszembesítő logikájára épül. Az is az elégikusságot erősíti, hogy a költő legsajátabb „elhagyott lakás – hült hely” motívuma adja meg a gondolatmenet felütését.

Az így kirajzolódó terv azonban már az első szakasz utolsó két sorában megtörik: a versidő visszatér az alaphelyzet jelenébe (az „Azóta már a koporsója porlott” sor utolsó szava befejezett melléknévi igenévként értendő), és többé el sem hagyja ezt a jelen időt, csupán egyetlen hasonlító mellékmondat erejéig. A második versszak rímképlete már nem ismétlődő szekvenciát, hanem felező tükrözést mutat, a harmadik csak nyolcsoros, a negyedik ismét tizenhat, az utolsó, tizenkét soros szakasz pedig végképp megbontja a szabályosságot. Ha az időbeli és a zenei kompozíció a szerves változatok szabálytalansága felé mutat is, a térbeli szerkesztés következetes marad, és ez önmagában is figyelemre méltó. A versszakok határa a kinti és benti térreprezentációk határával esik egybe, sorrendben kint/bent/kint/kint/bent ritmusban követik egymást. Persze a bent is mindig a kintből lesz (lett), nem tagadhatja meg ősi eredetét: „bútoraink csontjában megremeg / örök lelke medvés rengetegeknek”.

Az első két szakasz minden sorával előkészíti az utolsó három strófa lényegibb történéseit. Ha a lírai hős térbeli mozgásának dramaturgiáját figyeljük, akkor az első két szakasz nem más, mint megérkezés az álmodás helyére. Itt kell említeni, hogy Gaston Bachelard híres könyvében, *A tér poétikájában* a ház leglényegének azt tartja, hogy fedezéket nyújt az álmodónak, hogy a ház nem más, mint az álmodás fészke.²⁸ Ez a gondolat pedig igen közel jár az (elhagyott) lakásokból és az álmokból szintén rokon és „életbevágóan” fontos jelképet alkotó Jékelyhez:

– *Te újlakó, ellenség, idegen,
mit bánom én, csinálj akármit ottan!
de tudd meg, házadhoz egy névtelen
törvény szerint nekem örök jogom van!
Hisz én aludtam benne hamarább
mint nyugtalan, izgága-álmú gyermek,
hozzám hasonlítottak a szobák
s minden bokra, fája a régi kertnek*

(*Elhagyott lakások siratása*, 1937)

Az álmodás helyére és talán állapotába kerülve a harmadik versszaktól kezdve minden megváltozik. Az eddig sem egyértelmű időviszonyok ettől kezdve teljesen problematikussá, s így egyre inkább a lírai gondolatmenet egyik fő kérdésévé válnak. A négy soron belüli három időhatározó-szó (most, néha, akkor) jelzi a fizikai, a tudat által még racionalizálható idő felfüggesztését. A „mikor?” mellett a „ki lát?” kérdésre adható válasz is elbizonytalanodik. Az eddig a lírai hős tekintetként megszemélyesített versbeli figyelem a hős álmodásának kezdetével kettévál: egyrészt az álom „objektív tudattartalmát” pásztázó, a tudat által nem irányított, tehát ebben az értelemben személytelen, automatikus működésre (4. versszak), másrészt egy az alvó lírai hőst és családját kívülről látó, többes szám első személyű, de személyhez (antropomorfizálható nézőponthoz²⁹) nem köthető nyelvi működésre (3. és 5. versszak). (Pontosabban a 3. versszakban mintha keveredne az álomtartalom és a külső nézőpont.) Ráadásul mindezeket a zavarba ejtő változásokat egy nehezen vizualizálható³⁰ sorral („Fák öbliben lábbog a hold-kanú.”) vezeti be a költemény.

A (3. és) 4. versszak álomleírás-töredékének főszereplője, az apa személyes és kultúrtörténeti emléktörmelékek közt bolyong „kint a nagyvilágba”, amely mintha részben az elalvás előtt olvasott mesék (Andersen) elemeiből volna összeszöve. Az álmodó érte való aggódása („Néha megint ujjal halszagú / gót piacok ködében a halál”) az apa értük való aggódásában („És akkor sorra kiejti nevünket [...] s úgy gondol ránk idegen ég alatt, / mint kik időben is nagymessze tűntek”), és ez megint

az alvók nyugtalanságában („Ilyen nyugtalanul csak az aludhat, / kit messziről nagyon-nagyon szeretnek”) tükröződik. Hogy az álmodott apa távolléte egyben időbeli távolságot is jelent, az már ekkor a vers titokzatos záró sorait előlegezi. Homályban marad ugyanis az „időben is nagymessze tűntek” jelentése: kik kerültek hát „előrébb” az időben, az álmodók vagy az álmodott? Ki esett ki az időből: aki alszik, „mint kalotaszegi halottak”, vagy akit álmodnak, és „Az alkonyatból [...] feléinog Andersen Krisztián”? Az sem egyértelmű, hogy jogosan aggódik-e az álmodó az álombeli apáért, vagy inkább gyermekien csodálja a kultúrtörténeti-mesebeli időt és teret bravúrosan uraló („tengerre száll, mint bátor kapitányok”), már-már mítoszi őst.

Annyi azonban biztos, hogy a vers három nagy hiánya, az apáé, az időé és a fényé (nappalé), mélyen és enigmatikusan összefügg. Az elhagyott lakásban (!) az apát (az apa távollétét) álmodó család nyugtalanul alszik, és közben

*Az óra baktat, úzi az idő,
kopog a kis lovacska benne: klik-klak.
Az ajtó alatt kibúvik és itt hagy,
az idő itt hagy s vissza sose jó!*

A „messziről nagyon-nagyon szeretett” álmodó család – tudjuk a 3. versszakból – „időben is nagymessze tűnt”. A kis lovacska „klik-klak”-ja, amely az „itt hagy” rímet hívja, az apa mozgását leíró korábbi „hip-hop” hangutánzó ikerszó párja. Az időt uraló mítoszi apa távolléte – kezd lassan felderengeni – eleve csak éjszaka lehet, az apátlanság maga az éjszaka. Az apaidézés bonyolult előkészületei az első két szakaszban, a „levél-hekatomba”, amelyre a „gyerekkoromban” rím válaszol, egy, a fény és az idő attribútumaiba öltözött isteni atya eltűnésének, távollétének rítusához tartoznak. A Heszperiszek földje táján az Ókeánosban már készen váró aranyserlegébe szálló nap-anya, Héliosz juthat eszünkbe. Héliosz, aki ekkor kezdi másik uralmát a Föld másik felének lakói felett.³¹ Pindarosz egyik töredéke szerint Héliosz ilyenkor a Hádészba jutott jámborak, istenfélők életét aranyozza be.³² Talán az sem véletlen, hogy az apa régi altatóit a nagy túlvilági utazó Dantéhez (Dante-fejszobor?) hasonlítja a költemény második szakasza: „Dante üres fejében altatók / szólnak, akár valaha apuka.” Kerényi Károlyt idézem: „Héliosz maga számunkra mégis elsősorban atya volt. Atyaként fonódott össze életünkkel: tetteink mindent látó és halló tanújaként, mintegy fölöttünk lebegő magasabb lelkiismeretként, akire hivatkozunk az igazság tanúsítására, és egyúttal mint nemző atyánk is, akiből szünet nélkül fakadnak életünk napjai.”³³ A Jékelyvel sokban rokonítható Novalis pedig így szólongatta a Napot-éjszakát: „Emlékezés távolai, ifjúság vágyai, gyermekkor könnyei, az egész hosszú élet kurta örömei, meddő reményei: úgy lengnek elő mind, szürke ruhában, mint esti köd naplemente után. Más tereken ütötte föl víg sátrait a fény. Hát sosem tér vissza gyermekeihez, akik ártatlan hittel várják?”³⁴

Az apa mitikus felnagyítását a gyerekkor képzeleinek (altatók, mesék, félelmek) felidézésével éri el a költemény, az apa eltűnésének, a betöltött (apával telt) idő véget érésének rítusát azonban a fiatal férfi lírai hős mutatja be.³⁵ Egy kései apaidéző Jékely-versben az apát hazaváró gyermeki önmagát szerepelteti lírai hősként a versbeli beszélő:

*Olyan nagy már, az árnyékból kibomlón,
mint egy órjás, tán ő maga a templom;
elől keskenyre gyűrt vadászkalapja
magasabb, mint a nagy torony sisakja –*

*És elborítja, mint valami felleg:
mily pöttöm ő roppant alakja mellett!
S most lehajol s félkarral ölbekapja:
mint az Isten, olyan erős az Apja.*

(Apa-váró. Nagyenyed, 1920, 1975)

Az *Apátlan éjszakák* fiatal férfiája számára az apa távolléte, elvesztése nem egy éjszakára szól, hanem az idő mitikus teljességének elvesztését jelenti. Ez az idő az álomleírás-töredék „objectjének” jelöltje, ezt idézi meg egy pillanat erejéig – hiszen az álom akaratlagosan nem ismételhető meg – a költemény. És végül ez az idő hagyja ott a lírai hőst visszavonhatatlanul a vers utolsó sorában, mert űzi az a *másik*, három sorral feljebb szereplő, uralhatatlan és semmivé tevő, az álmodás alatt is egyenletesen telő, az órát baktatni kényszerítő idő.³⁶ Így az utolsó rím („űzi az idő” „vissza sose jő”) zenei harmóniája a két „idő” kibékíthetetlen szemantikai különbözőségét fedi el.

Nem állítom, hogy a térreprezentáció és az álomleírás nyelvi jelekkel kódolt, mégis a nyelvet „megelőző” jelként (vö. szavak helyett dologként, kifejezések helyett jelenségként) való működésével maradéktalanul sikerült rámutatnom a Jékely-líra „elemien tömény” voltának eredetére. Lator László írja: „[m]inden valamire való versben van egy olyan réteg, amelyet fogalmi eszközeinkkel már nemigen tudunk megközelíteni. Jékely lírájában különösen nagy ez a homályos tartomány. Nem azért, mert természete vagy éppen szándéka szerint bonyolult. Hanem mert olyan elemien tömény és tartalmas, mint a közvetlen érzékelés.”³⁷ A térbeliség és az álom poétikájának vizsgálata Jékelynél e „homályos tartomány” széléig vezet, amely azonban elmosódott, akár az álom és ébrenlét határa.

Ősi álom-allegóriaként az utolsó versszakban lepkék és pillangók szállnak az alvók szemére: „Csak aluszunk. Nagy pillangók lebegnek / szemünk felett, lepkék pillanganak.” A mesteri chiasmusban nemcsak álom és ébrenlét, de jelölő és jelölt határai is elmosódnak. A négy hangulatfestő szó jelentésében és etimológiájában a chiasmus keresztező párhuzamában áll. *Lepke* szavunk az ősi *lebeg* igére vezethető vissza, így ha a pillangók lebegnek, természetes, hogy a lepkék pedig *pillanganak*, amely utóbbi szóalkotás tehát egy retorikai-etimológiai nyelvjátékból nyeri jelentését. Komoly játék ez. A költői szó, miként Gadamer írja, nem rámutatás a külső valóság valamely tárgyára, hanem fordítva: a valóságnál valami erősebbnek az életre hívása.³⁸

APÁTLAN ÉJSZAKÁK

*Már nem nyithatom ki a vaskaput,
halomba gyűlt előtte a levél.
Tar lett a fa az út legelején,
amely csörömpölön a parkba fut.
Csend-talpu macskánk is zörögve jár,
itt is, ott is nagy levél-hekatomba,
meghempergőzik benne a betyár,
akárcsak én nemrég, gyerekkoromban.
Akkor jöttek nagy halálfejú lepkék,
peregve, mint szélvert falevelek,
s megtelepedtek az ajtó felett,
hogy sohase felejtjük el az estét.
Sötét háromszögük ott fenn komorlott,
nagy mama látta s keresztet vetett –
Azóta már a koporsója porlott
s magán viseli a halálfejet.*

*A szekrényben széltelenül zizegnek
sírokról tépett szirmok, levelek,
bútoraink csontjában megremeg
örök lelke medvés rengetegeknek.
Az aragonit-váza odva bűg,
madárhangon: hupupa, hupupa;
Dante üres fejében altatók
szólnak, akár valaha apuka.
Déd tükriben egykorú asszonyok
kutatják viruló arcuk, hiába.
Foszló köntösük vinnyogón suhog,
mikor kivágódnak az éjszakába.
Nagy mama ül s ittmarad hajnalig:
milyen sokat tesz-vesz még mindig értem!
Most is felkel, s miért, miért nem,
szedegeti hajam hullt szálait.*

*Fák öbliben lábbog a hold-kanú.
Apánk most kint a nagyvilágba' jár.
Néha meginti ujjal halszagú
gót piacok ködében a halál.
És akkor sorra kiejti nevünket,
hadd tudják meg az idegen falak,
s úgy gondol ránk idegen ég alatt,
mint kik időben is nagymessze tűntek.*

Egyik országocskából másba, hip-hop,
s tengerre száll, mint bátor kapitányok;
kastélyok mélyitől csak hallja: kip-kop:
Hamlet, a halfejű királyfi jár ott.
Zúzmó-bozontos éjjeli fenyők
hárfáznak rá, elébe törpe huppan.
Langelini táncol a hold előtt
és megriadva lila mélybe cuppan.
Alig fordul meg s még hármát se lép,
a sziklacsúcsról újból hallani:
lihegve ismét a tetőre ért
s új táncba kezd tündér Langelini.
Aztán sebes víz boltos kőhidán
jámbor halakat néz és meg-megáll.
Az alkonyatból, mint csapzott madár,
feléinog Andersen Krisztián.

Mi aluszunk, mi aluszunk, keletnek
arccal, mint kalotaszegi halottak.
Ilyen nyugtalanul csak az aludhat,
kit messziről nagyon-nagyon szeretnek.
Csak aluszunk. Nagy pillangók lebegnek
szemünk felett, lepkék pillanganak.
Ledögönyözve fekszünk a tespedt
félsötétben, akár a föld alatt.
Az óra baktat, űzi az idő,
kopog a kis lovacska benne: klik-klak.
Az ajtó alatt kibúvik és itt hagy,
az idő itt hagy s vissza sose jó!

1935

JEGYZETEK

¹ SZERB Antal, *Tizenkét fiatal költő = Uő., Összegyűjtött esszék, tanulmányok, kritikák*, s. a. r. PAPP Csaba, Magvető, Budapest, 2002, II, 721.

² HALÁSZ Gábor, *A líra ellenforradalma = Uő., Válogatott írásai*, s. a. r. VÉBER Károly, Magvető, Budapest, 1977, 487.

³ HALÁSZ Gábor, *Újévezredfelé: Jékely Zoltán versei*, Nyugat, 1940/2, <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00649/20875.htm>

⁴ RÓNAY György, *Jékely Zoltán: Új évezred felé*, Napkelet, 1940/2, 319.

⁵ Weöres Sándor levele Jékely Zoltánhoz, Csöngé, 1940. jan. 5., OSzK Kt., Fond 480.

⁶ KEMÉNY István, *Ha Jékely... = Jékely 100*, szerk. PÉTERFY Sarolt, Holnap, Budapest, 2013, 39.

⁷ Vö.: KARDEVÁN LAPIS Gergely, *Hült helyünk: Térreprezentációk Jékely Zoltán 1930-as évekbeli alkotásaiban (A magyarvalkói Jékely-kiállítás irodalmi koncepciójáról) = „Csillagtoronyban”: Tanulmányok Jékely Zoltánról*, szerk. PÉTERFY Sarolt, PALKÓ Gábor, Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest, 2014, 187–199.

⁸ SZERB, *Tizenkét... i. m.*, 721.

⁹ TÓTH Krisztina, *Az enyészet ínyence*, Holmi, 2013/4, 468.

¹⁰ A költő verseit itt és a továbbiakban innen idézem: JÉKELY Zoltán, *összegyűjtött versei*, s. a. r. GYŐRI János, Szépirodalmi, Budapest, 1988.

¹¹ Emmanuel LÉVINAS, *Jelentés és értelem = Uő., Nyelv és közelség*, vál. ford. TARNAY László, Jelenkor, Pécs, 1997, 76.

¹² Uo.

¹³ Vö.: Alfred LORENZER, *Über den Gegenstand der Psychoanalyse oder: Sprache und Interaktion*, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1973.

¹⁴ LÉVINAS, *Jelentés... i. m.*, 75.

¹⁵ *Zsoli úr éppen álmodik = Legendás irodalom*, szerk. ALBERT Zsuzsa, Szindbád, Budapest, 1994, 63.

„Italoaszt követő szövegtől verte agyon élettársát egy 61 éves japán turista Szentendrén.”, 2015.05.23.
 „...szerintem attól fél, hogy arra ébred egyik éjjel, valaki bejön a szobájába és kinyomkodja a pattanásait.”, 2015.06.11.

¹⁶ PÉTERFY Sarolt, *Zsoli Kolozsvariensis - Jékely Zoltán kolozsvári évei naplója és levelezése alapján*, Látó, 2014. január, <http://www.lato.ro/article.php/Zsoli-Kolozsvariensis--Jékely-Zoltán-kolozsvári-évei-naplója-és-levelezése-alapján/2793/>

¹⁷ Jékely Zoltán naplója 1934–40 (A Pál utcai fiúk borítójába kötve), OSzK Kt., Fond 480.

¹⁸ HAUSER Arnold, *A művészet és irodalom társadalomtörténete*, Gondolat, Budapest, 1969, II, 321.

¹⁹ ATKINSON – HILGARD, *Pszichológia*, Osiris, Budapest, 2005, 229.

²⁰ Hans-Georg GADAMER, *Miként járul hozzá a költészet az igazság kereséséhez*, ford. TALLÁR Ferenc = Uő., *A szép aktualitása*, T-Twins, Budapest, 1994, 142.

²¹ Carl Gustav JUNG, *Gondolatok az álomról és az önismeretről*, Kossuth, Budapest, 2001, 12–13.

²² Uo., 13.

²³ Norman MALCOLM, *Dreaming*, Routledge, London, 1959, 55. „The concept of dreaming is derived, not from dreaming, but from descriptions of dreams, i.e., from the familiar phenomenon that we call »telling a dream«.”

²⁴ Idézi: Péterfy, *Zsoli...*, i. m.

²⁵ SZERB Antal, *Jékely Zoltán: Éjszakák = Uő., Összegyűjtött...*, i. m., 682.

²⁶ TANDORI Dezső, *Jékely Zoltán: Apátlan éjszakák = Uő., Az erősebb lét közelében: Olvasónapló*, Gondolat, Budapest, 1981, 323.

²⁷ Uo.

²⁸ Gaston BACHELARD, *The Poetics of Space*, ford. Maria JOLAS, Beacon Press, Boston, 1994, 6.

²⁹ A „mi aluszunk” jelen idejű kijelentés mintha az alvás definíciójából adódóan zárná ki a személyes névmas antropomorfizációját, vagyis – Paul de Man nyomán – a nyelvben inherens retoricitás működését. Vö.: HORVÁTH Kornélia, *A lírai beszélő kérdéséről = Uő., A versről*, Kijárat, Budapest, 2006.

³⁰ Saját tanácsalanságom mentségéül egy (Jékelyvel) kongeniális olvasóé: TÉREY János, „A szemekkel mi történik a földben?": *Jékely-érme*, Kortárs, 2013/7–8, 82. A megfejtés itt: BÁTHORI Csaba, *Álmok és halál érintése. Jékely Zoltán: Csontjaimhoz*, Kortárs, 2015/5.

³¹ KERÉNYI Károly, *Görög mitológia*, ford. KERÉNYI Grácia, Gondolat, Budapest, 1977, 127.

³² Vö.: KERÉNYI, i. m., 127.; PINDAR, *Fragments*, ford. William H. RACE, Harvard UP, London, 1997, 365–367. (Loeb Classical Library, 485.)

³³ KERÉNYI, i. m., 127.

³⁴ NOVALIS, *Himnuszok az éjszakához*, ford. RÓNAY György = *Novalis és a német romantika költői*, s. a. r. FODOR Géza, Európa, Budapest, 1985, 5–6.

³⁵ Ugyanezt a rítust a költő apja, Áprily Lajos egyszerre két irányba mutatja be Jékely első gyerekkori rímére írt versében: *Denevér – foly a vér*.

³⁶ Az idő antropomorfizmusainak fellazításáról Jékelynél lásd: LŐRINCZ Csongor, *Gesztus és gyászunka a lírában: Jékely Zoltán = „Csillagtoronyban”*, i. m., 255–259.

³⁷ LATOR László, *Jékely, új évezred felé = Uő., Szigettenger: Költők, versek, barátaim*, Európa, Budapest, 1993, 165.

³⁸ Vö.: Hans-Georg GADAMER, *Miként...*, i. m., 152.

